

ЦИФРОВІ ПРАВА У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ЮРИДИЧНИХ СИСТЕМ: ПЕРСПЕКТИВИ І ВИКЛИКИ

Сергій Володимирович БУДАРНИЙ,

*аспірант Західноукраїнського
національного університету*

Швидка цифровізація суспільних відносин і масове впровадження таких технологій як хмарні сервіси, великі дані, штучний інтелект, платформи онлайн-комунікацій тощо істотно трансформують традиційні інструменти захисту прав і свобод людини. Це породжує як нові можливості, так і серйозні ризики — масовий збір і профілювання даних, уразливість свободи вираження та приватності, а також розрив між правовими інститутами та швидкістю технологічних змін. Експерти та представники міжурядових інституцій неодноразово підкреслювали необхідність правозастосовних підходів, орієнтованих на захист прав людини в цифровому середовищі, та наголошували на вразливості окремих груп населення в онлайні [1].

Окремої уваги заслуговує питання необхідності адаптації національної юридичної системи до стандартів цифрових прав, зокрема питання доступу до інформації, захисту персональних даних і безпеки цифрових сервісів особливо у воєнних реаліях набули додаткової гостроти.

Таким чином, дослідження цифрових прав у межах сучасних юридичних систем є критично важливим для формування збалансованих правових механізмів, які одночасно захищають фундаментальні свободи та дозволяють суспільству безпечно використовувати інновації.

Мета дослідження — виявити, проаналізувати та систематизувати основні правові проблеми та виклики, пов'язані з забезпеченням цифрових прав у сучасних юридичних системах, і розробити рекомендації щодо їхнього правового врегулювання з урахуванням міжнародних стандартів і національного контексту.

Щоб реалізувати цю мету, необхідно буде вирішити такі завдання:

Проаналізувати ключові понятійні підходи до «цифрових прав» у міжнародних документах та національному законодавстві України;

Визначити основні правові ризики та прогалини в національній практиці, зокрема щодо захисту персональних даних, доступу до правосуддя онлайн;

Оцінити ефективність існуючих механізмів захисту цифрових прав (національних інституцій, судової практики та окреслити потреби їхнього вдосконалення;

Розробити рекомендації для законотворчої та правозастосовної практики щодо забезпечення балансу між інноваціями та захистом фундаментальних прав.

Отож, розглядаючи понятійно-категоріальний апарат обраної тематики дослідження, слід констатувати правильність думок вчених, що «єдиного підходу до визначення поняття «цифрові права людини», немає, оскільки

необхідність у ньому виникла відносно недавно, тому немає законодавчого закріплення, а також недостатньо напрацьовань на науково-теоретичному рівні» [2, с. 59]. Доктринальні тлумачення даного поняття зводяться до фактично двох категорій розуміння таких прав: одні розглядають їх як окрему категорію прав, тоді як інші – лише як умовну категорію в межах фундаментальних прав людини. Так, прикладом першої категорії розуміння можна навести визначення, що «це права людини, на доступ, використання, створення і публікацію цифрових творів, доступ і використання комп'ютерів та інших електронних пристроїв, а також комунікаційних мереж, зокрема мережі Інтернет» [3]. Цікавою є думка Віти Володовської і Максима Дворового, які є представниками другої групи вчених, які вказують, що «доцільно розглядати поняття «цифрові права» не як окрему групу прав людини, а як умовну категорію, що охоплює особливості реалізації та гарантії захисту фундаментальних прав людини в Інтернеті, зокрема свободи вираження поглядів та права на приватність онлайн, оскільки Інтернет відіграє важливу роль у сучасному житті, виокремлення такої категорії допомагає краще систематизувати та вивчати потреби захисту прав людини в онлайні, окремі гарантії яких сьогодні розпорошені в рекомендаціях, резолюціях та інших актах міжнародних інституцій» [4].

Погоджуємося з позицією другої групи вчених, оскільки саме вона найбільш повно відображає сучасний етап становлення доктрини цифрових прав у межах загальної системи прав людини. Визначення цифрових прав як **умовної категорії** в межах фундаментальних прав, а не як самостійного різновиду, відповідає як змісту міжнародно-правових актів, так і логіці розвитку конституційно-правових засад захисту особи.

По-перше, цифрові права не створюють нової «генерації» прав, а відображають **трансформацію існуючих прав** у цифровому середовищі. Так, право на приватність, свободу вираження поглядів, доступ до інформації чи право на освіту лише набувають нових форм реалізації завдяки цифровим технологіям. Отже, підстав для виокремлення їх у самостійний блок прав немає, адже змінилася не сутність прав, а **спосіб їх реалізації**.

По-друге, міжнародні документи — зокрема, Резолюції Ради ООН з прав людини «Про заохочення, захист і здійснення прав людини в Інтернеті» (2012–2023 рр.) та Хартія цифрових принципів ЄС (2022 р.) [5] — не виділяють цифрові права як окремий правовий інститут, а лише **уточнюють гарантії традиційних прав в онлайн-середовищі**. Це підтверджує доцільність саме умовного, аналітичного підходу до їх розуміння.

По-третє, такий підхід сприяє **систематизації правозахисних механізмів** у цифровому просторі. Розглядаючи цифрові права як «зріз» фундаментальних прав, ми можемо точніше визначати прогалини в їхній реалізації (наприклад, у сфері обробки персональних даних чи алгоритмічної прозорості), не створюючи паралельних правових категорій.

По-четверте, умовне виділення цифрових прав відповідає принципу **універсальності прав людини**, який запобігає фрагментації правового простору. Визнання нової «категорії» могло б спричинити ризик подвійного тлумачення або навіть конкуренції між «цифровими» та «традиційними» правами.

Отже, підтримка другої групи вчених є, на нашу думку, науково обґрунтованою, адже їхня позиція: відображає **еволюційний**, а не революційний характер розвитку прав людини в цифрову епоху; узгоджується з **міжнародними стандартами** та сучасною правозастосовною практикою; а також сприяє формуванню **послідовної теоретико-правової бази** для подальшої кодифікації гарантій прав людини в Інтернеті.

Основні правові ризики та прогалини в національній практиці щодо забезпечення цифрових прав можна подати крізь призму трьох складових:

1. Недосконалість правового регулювання захисту персональних даних.
2. Наявність прогалин у забезпеченні доступу до правосуддя онлайн.
3. Інші загальні виклики цифрового середовища.

Так, характеризуючи першу складову зазначимо, Закон України «Про захист персональних даних» [6] не в повній мірі відповідає вимогам Загального регламенту ЄС про захист даних (GDPR). У ньому відсутні положення щодо права на забуття, права на перенесення даних, а також механізми повідомлення про витік персональних даних. Відсутність незалежного регулятора також є актуальною проблемою сьогодення. Повноваження Уповноваженого Верховної Ради з прав людини не дозволяють забезпечити ефективний контроль за обробкою даних, зокрема у сфері комерційних онлайн-платформ, що суперечить європейській моделі незалежних органів із захисту даних. Наявним є низький рівень правової обізнаності громадян: значна частина користувачів не розуміє, які дані збирають державні чи приватні електронні сервіси, та не вимагає належних гарантій конфіденційності. І безумовно воєнний стан максимізував ризики зазначеної сфери суспільних відносин, адже в теперішніх умовах війни держава розширює обсяг збору та обробки персональних даних (зокрема у військових реєстрах, гуманітарних програмах, цифрових платформах), що створює ризики порушення принципів пропорційності та мети обробки.

Прогалини у забезпеченні доступу до правосуддя онлайн, що названа нами як друга складова правових ризиків та прогалин. І містить вона кілька важливих елементів. Зокрема, в національній практиці спостерігається відсутність єдиної законодавчої рамки для електронного правосуддя. Різні процесуальні кодекси містять непослідовні норми щодо участі сторін у судових засіданнях дистанційно, електронної подачі доказів і забезпечення ідентифікації осіб. Не всі громадяни мають належний технічний доступ до систем «Електронний суд» або стабільне інтернет-з'єднання, що фактично обмежує реалізацію права на справедливий суд. Констатуються недостатні гарантії процесуальної безпеки. Існують ризики втручання в електронні системи, несанкціонованого доступу до судових матеріалів, підміни електронних доказів або втрати даних унаслідок кібератак. Судова практика ще не напрацювала уніфікованого підходу до допустимості та автентичності цифрових доказів. І, нарешті, існує проблема цифрової нерівності членів суспільства, адже особи з інвалідністю, люди похилого віку або жителі сільських територій мають обмежений доступ до електронного правосуддя, що суперечить принципу рівності перед законом.

Інші загальні виклики цифрового середовища можна означити як послідовність трьох складових: відсутність комплексної стратегії цифрових прав (Немає єдиного державного документу, який би окреслював політику забезпечення прав людини у цифровому просторі); недостатня взаємодія між державними органами (відсутня узгодженість між регуляторами у сферах кібербезпеки, цифрової інфраструктури та захисту даних); а також проблема, що впровадження систем на основі штучного інтелекту (зокрема, у сфері державного управління чи соцзабезпечення) не супроводжується чітким правовим регулюванням принципів прозорості та відповідальності.

Підводячи підсумок можна вказати, що національна практика забезпечення цифрових прав в Україні демонструє поступовий розвиток, однак залишається фрагментованою та реактивною. Ключові проблеми полягають у відсутності системного підходу до гармонізації законодавства з європейськими стандартами, недостатній інституційній спроможності органів захисту прав людини у цифровій сфері та нерівному доступі громадян до цифрового правосуддя.

Для вирішення означених вище проблем слід, на нашу думку, прийняти нову редакцію Закону «Про захист персональних даних», яка міститиме норми щодо права на забуття, права на переносимість даних, обов'язку повідомлення про витік даних, принцип «privacy by design», а також в цій редакції слід було б закріпити чіткі вимоги до обробки даних штучним інтелектом та автоматизованими системами.

В межах діяльності органів влади доцільно було б передати наглядові та санкційні функції окремій установі, аналогічній європейським, з реальними повноваженнями проводити перевірки та накладати штрафи.

З метою покращення стану правової обізнаності громадян і особливостями реалізації їх прав в цифровому середовищі варто було б запровадити інформаційно-просвітницькі кампанії з безпечного користування онлайн-сервісами та усвідомлення ризиків щодо персональних даних. Удосконалення потребують і механізми шифрування, контролю доступу та аудиту використання даних. Встановлення чітких часових меж зберігання даних, зібраних у період війни, та обов'язок їх знищення після припинення воєнного стану має відбутись якомога швидше.

У сфері забезпечення доступу до правосуддя онлайн слід було б уніфікувати норми процесуальних кодексів щодо подання електронних документів, дистанційної участі у судових засіданнях, засвідчення електронних доказів; забезпечити стабільну роботу платформи, сумісність з іншими державними реєстрами та спрощений доступ для громадян через мобільні додатки.

Запропоновані заходи, на нашу думку, сприятимуть формуванню цілісної системи цифрових прав людини, у межах якої правове регулювання, технічні стандарти й освіта працюватимуть у комплексі. Їх реалізація дозволить наблизити національну практику до стандартів ЄС; підвищити довіру громадян до електронних сервісів і правосуддя онлайн; а також гарантувати реальну захищеність приватності та доступу до правосуддя у цифровому середовищі.

Список використаних джерел

1. Shaping a rights-oriented digital transformation. OECD digital economy papers. Shaping a rights-oriented digital transformation (EN)
2. Братасюк О.Б., Ментух Н.Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 10/2021. С. 58-61.
3. Цифрові права українців або Декларація цифрових прав людини. URL: <https://https://www.businesslaw.org.ua/digital-rights-t/>
4. Володовська В., Дворовий М. Права людини онлайн: Порядок денний для України. Київ : ГО «Лабораторія цифрової безпеки», 2019. 56 с. URL: https://dslua.org/wp-content/uploads/2019/12/DRA_FINAL_UKR.pdf
5. Права людини в Інтернеті. Права людини в Інтернеті | Ресурсний центр підтримки інклюзивної освіти
6. Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2010, № 34, ст. 481.